

Lietuva ir istorijos universaliosios teorijos

PENKIOS ZENONO IVINSKIO TEORINĖS NOVACIJOS

ALFREDAS BUMBLAUSKAS

1. Problema ir išlygos

XIX–XX a. Lietuvos istoriografijos istorija tyrinėta nedaug. Iki šiol konceptualiai iškiliausiu veikalu lieka Zenono Ivinskio 1939 m. pranešimas Lietuvių katalikų mokslų akademijos suvažiavime¹. Tai čia buvo surastos pragmatizmo ir kritikos (laikomo moksliskumo kriterijumi) istoriografijoje epochos. Nepaisant tam tikrų nenuoseklumų², Zenono Ivinskio koncepcija, tiesa, paprastesniu pavidalu (atsisakius „monografizmo“ kritikos, nebesvarstant Lietuvos istorijos tyrimų programos), „veikia“ iki mūsų dienų. „Supaprastinimo“ keliu jau Lietuvoje nujudėjo Ignas Jonynas³, konceptualiai iki prieškarinio lygio išėivijoje nebepakilo (ar bent nebesukūrė nieko naujo) ir pats Z. Ivinskis⁴.

Taigi šiandien turime istoristinę (apie šią sąvoką vėliau) istoriografijos raidos sampratą – dėmesys temoms (o ne problemoms), paskiriems veikalams (išvirstantis į anotacijas), šaltinių kritikai (aukščiausio įvertinimo susilaukia šaltinotyrininkai), faktų gausėjimu (kumuliacinė mokslo pažangos samprata), dėmesio stoka „apibendrinimų“ sugretinimui ir teoriniams pagrindams, apskritai istorikų pažiūrų ideologinėms ir metodologinėms prielaidoms.

Jau esame pastebėję, kad Z. Ivinskis perauga XX a. 4-to dešimtmečio „kritikų“ mokyklą⁵. Vis dėlto ši „peraugimą“ labiausiai grindėme idėjomis Lietuvos istoriją interpretuoti Europos kontekste, o tai akivaizdžiai kontrastavo su „tautine“ istorijos koncepcija. Distinkcijos „lituanocentrizmas“–„europocentrizmas“ neatsisakome, tačiau šiandien šiuos konceptus laikome ideologinėmis paradigmomis. Pažintis su istorizmo įveikos (Übervindung des Historismus) koncepcijomis ir jų istoriografijos raidos modeliais leidžia formuluoti metodologinių paradigmų Lietuvos istoriografijoje problemą ir, remiantis pastebėtu „europocentrizmu“, Z. Ivinskio kūryboje formuluoti hipotezę, kad joje (Z. Ivinskio kūryboje) būta istorizmo įveikos bandymų. Antra vertus, minėto „europocentrizmo“ Zenono Ivinskio darbuose kiekybiškai būta nedaug, vadinasi, mūsų svarstymai

neapėmė stambios dalies tekstų. Tad tenka pradėti metodologiškai analizuoti ir juos. Z. Ivinskio kūrybinis palikimas didžiulis⁶. Todėl mūsų darbą laikome labiau problemų kėlimu ir signalizavimu, o ne sprendimu, o juo labiau išsprendimu.

Antra vertus, Zenonas Ivinskis istorikos, iš kurios geriausia spręsti apie istoriko metodologines orientacijas, neparašė⁷. Pažiūras reikia rekonstruoti⁸. Gal todėl reiktų geriau Zenono Ivinskio idėjas vadinti ne teorinėm pažiūrom, o nuojautom (ypač istorizmo įveikos bandymus).

Lietuva sąlygų ir laiko formuoti istorijos mokslą turėjo nedaug. Per Nepriklausomybės laikotarpį pasiekta nemažai, bet, aišku, tai buvo siekis vytis Vakarų istoriografiją. Į pažangios istorinės minties lygmenis lygiavimosi sunku buvo tikėtis, juo labiau kad artimiausia – tiek geografiškai, tiek idėjiškai – vokiečių istorinė mokykla tuo metu buvo aiškiai užleidusi pirmaujančias pozicijas (turėtas XIX a.) prancūzų istorijos mokyklai. Tad Z. Ivinskio pozicijas reikia analizuoti Lietuvos istorinės minties kontekste, o novacijomis vadinti bandymus priartinti Lietuvos istorijos mokslą prie Vakarų.

2. Metodologiniai problemos svarstymo kontūrai

Visuotinai pripažįstama, kad istoriografija mokslu virto XIX a. pr. ir siedinama tai su kritikos (ypač filologinės) metodų išsivystymu ir įsitvirtinimu bei su istoriografijos institucionalizacija – istorijos katedrų universitetuose susiformavimu. Paprastai šio lūžio iškiliausia figūra laikomas Leopoldas von Rankė (1795–1886), nuo Antikos laikų istorikų pripažįstamai maximai „*Historia est magistra vitae*“ priešpastatęs kitą – istorikas turi aprašyti „*wie es eigentlich gewesen ist*“. Istoriko, kaip gyvenimo mokytojo, ir istoriko, kaip tiesos ieškotojo, priešstata buvo tokia įtikinanti, kad iki šiol (bent jau pas mus) išlieka mokslininko atpažinimo kriterijumi, kartu istorijos mokslas suvokiamas tik rankiškąja prasme.

Tačiau per XX amžių, ypač jo antrąją pusę, istoriografija nujudėjo žymiai toliau, susiformavo kryptys ir mokyklos, kurios akivaizdžiai nebetilpo į tradicines istorijos mokslo sampratas. Pamažu kristalizavosi idėjos, kad rankiškoji metodologija nėra vienintelė, kad istoriografija, taip pat kaip ir kiti mokslai, patiria fundamentalias permainas. Gamtos moksluose šias permainas amerikiečių mokslo istorikas T. Kuhnas⁹ pavadino mokslo revoliucijomis, kurių metu nauja paradigma keičia senąją. Sąvoką „paradigma“ T. Kuhnas vartoja dviem prasmėmis. Pirmąją – tai „disciplininė matrica“, mokslininkų „drausminis statutas“, tikėjimai, privalomi visiems tos mokslinės bendrijos nariams. Tai – a) bendri, visų mokslininkų bendrijos narių pripažįstami simboliniai apibendrinimai, b) bendri modeliai,

vaizdiniai apie pamatinę tiriamos srities sąrangą, c) bendros vertybės – vaizdiniai apie tyrimų tikslumo ir teorijų „elegantiškumo“ laipsnį, d) konkretūs problemų sprendimo pavyzdžiai, iš kurių mokslinės bendrijos naujos kartos mokosi, kaip reikia tirti. Antrąją prasme – tai pirmosios prasmės susiaurinimas iki pavyzdžių (gr. paradigma – pavyzdys), pavyzdžiui, Aristotelio „Fizika“, Newtono „Pradmenys“, Franklino „Elektra“, Lavoisier „Chemija“.

Istoriografijos raidai paradigmos sąvoką pritaikė vokiečių istorikas J. Rüsenas¹⁰. Istoriografinės paradigmos faktoriais laikomi: a) pažintiniai interesai, b) koncepcijos, c) šaltinių tyrimo metodai, d) dėstymo formos, e) gyvenimo praktinės orientacijos funkcijos¹¹.

Šios koncepcijos rankiškoji istoriografija buvo pavadinta istorizmu. Nors bent pagal sąmoningą siekį pažinti praeitį, istoriografiją mokslu reikia laikyti jau nuo Antikos laikų, tačiau būtent istorizmas visuotinai pripažįstamas pirmąją mokslinę *paradigma* – nuo XIX a. pradžios galima kalbėti apie mokslininkų bendriją, kurią vienija minėti paradigma formuojantys faktoriai.

Kas gi yra istorizmas? Trumpiausia formulė būtų tokia: tai istoriografijos paradigma, kuri pagrindiniu istorijos turiniu laiko politiką, o lemiamu jos veiksmu – idėjas ir tas idėjas artikuliuojančių bei įgyvendinančių žmonių veiksmus.

Istorizmo pagrindimu arba paradigminkiniais veikalais laikoma B. G. Niebuhro „Römische Geschichte“ (1811–1812), L. von Rankės „Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation“ (1839–1847), A. Thierso „Histoire de la Revolution Francaise“ (1823–1827), F. G. Guizot „Histoire de la Civilisation en France“ (1829–1831)¹².

Istorizmas patyrė įvairių evoliucijų (apie jas dar šiek tiek kalbėsime), nutolo nuo klasikinių pavidalų, tačiau išliko iki mūsų dienų. Nūdienos istorizmui, autoritetingu vokiečių istoriko J. Kockos teigimu XVII Tarptautiniame istorikų kongrese Madride 1992 m., būdinga: 1) nuolatinis domėjimasis atskirybėmis, todėl akcentuojami istorikų „individualybių“ skirtumai, o ne lyginamumas, 2) socialinės raidos modelis, traktuojantis vystymąsi kaip nepakartojamumą, 3) istorijos koncepcija – veiksmų, motyvų ir rezultatų naratyvas, o ne „procesų“ analizė, 4) pagrindinis dėmesys – politikos istorijai, 5) hermeneutiniai tyrimo metodai, 6) socialinių mokslų ir istorijos skirtumų akcentavimas, nulemiantis susidomėjimo sisteminiais istoriniais lyginimais stoka, 7) antimarksistinė, antikairioji, anti-pozityvioji ir antivakarietiška ideologinė pozicija¹³.

Šiandienos mokslo istorizmas nebepatenkina. Įvairioms neistoristinėms kryptims apibūdinti J. Rüsenas ir kiti vartoja „istorizmo įveikos“ (Überwindung des Historismus) sąvoką¹⁴. Istorizmo įveikos paradigmo-

mis laikoma marksizmas¹⁵, prancūzų „Annales“ mokykla, kliometrija, vokiečių socialinė istorija (Sozialgeschichte arba Historisches Sozialwissenschaft). Nėra galimybių išsamiau aiškintis šių mokyklų skirtumus. Vis dėlto apie paskutinę (socialinę istoriją) reiktų pasakyti keletą žodžių. Jos paradigmniais veikalais laikomi: H. U. Wehler. Geschichte als Historische Sozialwissenschaft (1973), J. Kocka. Sozialgeschichte (1977), J. Rüsen. Für eine erneuerte Historik (1976)¹⁶. Tai jauniausia, tačiau bene dinamiškiausia ir jau pasaulinio pripažinimo¹⁷ susilaukusi mokykla. Joje subrendo mūsų aptariamoji istoriografijos raidos koncepcija, joje bene preciziškiausiai buvo suformuluota istorizmo įveikos koncepcija. Jos atstovas J. Kocka jau minėtoje kalboje Madride trumpai suformulavo šiuolaikinės neistoristinės istoriografijos bruožus: 1) pagrindinis dėmesys – struktūroms ir procesams, o ne veiksmams ir motyvams, 2) socialinė istorija vietoje valstybės istorijos, 3) analitinių metodų atsiradimas ir ryžtinga teorinė orientacija, 4) dėstymo „postnaratyvinės“ argumentacinės formos, 5) istoriografijos socialinio, politinio ir kultūrinio sąlygotumo suvokimas, 6) užsiangažavimas reformistinei politikai¹⁸.

Kol kas apie istorizmą ir istorizmo įveiką tiek. Eikime prie Zenono Ivinskio.

3. Istorizmo pagrindimas Zenono Ivinskio kūryboje

3.1. Pragmatizmo kritika ir kritinis metodas

Zenono Ivinskio santykis su „romantine“ arba „pragmatine“ nuo Simono Daukanto laikų einančių lietuvių istoriografijos tradicija yra akivaizdžiai kritiškas. Jau įvade minėjome, kad tai sudaro visos Z. Ivinskio istoriografinės raidos koncepcijos esmę. Pirmas šios esmės aspektas būtų – profesionalumo ir neprofesionalumo skyrimas: J. Lelevelis ir Vilniaus istorikų mokykla Z. Ivinskiui yra profesionalai, o S. Daukantas ir jo tradicija – mėgėjai, savo darbus skyrę tautos garbės paieškoms. Šį konfliktą Z. Ivinskis regi ir savo laikų situacijoje. Anot jo, romantiškoji istoriografija tebėra „mokyklose, iš dalies visuomenėje, dažnai dar su legendiniais prūteniais, vaidevučiais, ringaudais, su hierarchiškais krivių krivaičiais, romuvomis, su Vilniaus įkūrimo sapnu, gražiu Birutės pagrobimu, tragišku Vytauto vaikų nužudymu ir t. t.“¹⁹ Tačiau pragmatizmo ir kritiškumo opoziciją Z. Ivinskis išvelgia ir istorikų profesionalų bendrijos viduje. Vietname iš savo vėlyvųjų straipsnių Z. Ivinskis rašo: „Daugelis mūsų pastangų ir darbų Lietuvos istorijos srityje tėra skirta, taip sakant, „savajam „kiemui“ (...). Ne kartą, kas iš Lietuvos praeities mūsų spaudoje teigiama ar proginėmis kalbomis, paskaitomis primenama, nesiderina su ob-

jektyviais tyrinėjimų duomenimis. Yra žinoma ne vienas konkretus atvejis, kaip svetimieji – ir ne kartą ne be pagrindo – yra kritiškai tą mūsų patriotiškai romantišką istoriografiją vertinę (...). Pavyzdžiui, svetimiešiams kaip tikrą prekę negalima „eksportuoti“ tokių mūsų spaudoje pasitaikančių teiginių: „Lietuvos valstybė jau egzistavusi maždaug Kristaus gimimo laikais, visi jos valdovai buvę karaliai ir ta „karalija“ patvėrusi iki Steigiamojo susirinkimo, kai jis 1920 m. paskelbė Lietuvą demokratiška respublika, Kriavo aktas esąs falsifikatas, greičiausiai 19-ame amžiuje sudarytas ir t. t.“²⁰

Nesunku pastebėti, kad čia Z. Ivinskis taiko du metodologinius principus: filologinę kritiką, leidžiančią atpažinti falsifikatus, ir istoriografinės tradicijos kritiką vienalaikių šaltinių pagrindu. Tai principai, žinomi nuo Lorenzo Valos laikų, juos konceptualizavo ir mokslinę vertę įrodė B. G. Niebuhras ir L. von Rankė. Žodžiu, tai XIX a. pirmos pusės istorijos metodologijos lygmuo, prie jo neverta sustoti plačiau – Z. Ivinskis visa savo kūryba parodė ištikimybę šiems dalykams. Atrodytų, įrodinėjimo aktualumą jie yra praradę. Tačiau ir šiandien (XX a. pabaigoje!) Česlovo Gedgaudo vizija (apie „Kristaus laikais“ egzistavusią Lietuvos pagoniškąją imperiją ir prieš jos istorinio vaidmens vertinimą nukreiptą pasaulinio mokslo sąmokslą)²¹ priimama pas mus rimčiausiais veidais – nuo „viršininkų“ ministerijose ir televizijoje iki tūlo Kasparo, prisistatinėjančio Kauno Vytauto Didžiojo universiteto dėstytoju²². „Patriotinė“ dvasia tebetūno ne tik „visuomenėje“, bet ir universitetuose! Zenono Ivinskio darbas nebaigtas. Augijo arklidės tebelaukia savų heraklių.

3.2. „Inventorinimo“ kritika ir lemtingų įvykių istorija

Istorijos mokslas niekada neišsivers be pradinio šaltinių aiškinimosi, aptarimo ir klasifikavimo. Tuo užsiima šaltinotyra ir archyvotyra. Metodologiniais dalykais nesisirūpinančiam istorikui dažnai atrodo, kad tik tai ir yra istorijos mokslas. Tiesa, retas kuris nori būti padoriu šaltinotyryninku – gyvenimas verčia rašyti knygas ir disertacijas, todėl tampama istoriku, nušviečiančiu atskiras temas. Tad, užuot surinkę ir išleidę šaltinių tomus, istorikai parašo monografijas, kur suregistruoti įvykiai ir įvykėliai, mūšiai ir muštynėlės. Z. Ivinskiui kaip niekam kitam tokia „kritinė“ istoriografija buvo svetima. Jis rašė: „(...) ir nesikeičiant patiems faktams, gali keistis pažiūros į juos, jie gali būti naujai nušviečiami, surandamos naujos sąsajos, iškeliamos naujos priežastys. Istorija jau nebėra skirta įvykiams inventoriškai sužymėti, jai kaip tik rūpi įvykiai, turį visuomeninės reikšmės savo psichofiziniame priežastingume. Štai kodėl

istorijos mokslas taip pat gali kisti ir istoriografija gali išgyventi įvairių pasikeitimų²³.

Kaip atsiranda „inventorizuojanti“ istoriografija? Dažniausiai jos atstovai remiasi ta pačia Leopoldo von Rankės metodologija – istorikas turi surinkti visus šaltinius ir juos apibendrinti. Tikima, kad objektyvi tiesa glūdi fakte ar šaltinių kombinacijoje *implicit*, o istorikas tiesą gali „sugauti“, jei yra kuo labiau atsiribojęs nuo epochos socialinių, politinių ir kultūrinių priklausomybių. Istorikas turi ne vertinti, o aprašyti taip, kaip buvo, suprasdamas įvykius jų pačių epochos kriterijais. Viskas, atrodytų, tvarkingai atitinka Leopoldo von Rankės idėjas. Juk šio garsioji formulė skamba taip: „Kiekviena epocha yra betarpiška Dievui, jų vertė priklauso ne nuo to, kas iš jų kyla, bet nuo jų pačių egzistencijos, nuo jų pačių savitumo“²⁴.

Tačiau juk ir istoriko gyvenama epocha yra „betarpiška Dievui“, vadinasi, arba istorikas yra genijus, sugebantis pakilti virš savo epochos, arba toks pat savo epochos vaikas, kita epocha reikalaus iš savo vaikų naujų istorijų. O Leopoldas von Rankė teigė, kad kiekviena karta turi rašyti istorijas iš naujo²⁵. Tai akivaizdus istorizmo prieštaravimas arba, moderniškai kalbant, „neįveikiamas hermeneutinis ratas“. Šiandien akivaizdžiai suvokiama, kad bet kokią sampratą sąlygoja suprantančiojo išankstinis supratimas. Arno Azenbacheris rašo: „Praeities prasmė priklauso nuo mūsų ir nuolatos kinta kartu su mumis. Bet koks istorijos tyrinėjimas virsta hermeneutiniu ratu. Todėl ir istoriją tenka nuolatos perrašinėti iš naujo. Ir ne todėl, kad istorikai atranda vis naujos medžiagos, bet todėl, kad mes patys vis kitaip suprantame istoriją, keisdami savo poziciją. Juk istorija tęsiasi. Tad specialusis istorijos mokslas niekada negali pasakyti, „kaipgi iš tikrųjų buvo“²⁶.

Nėra reikalo čia plačiau kalbėti apie istorizmo prieštaravimus. Mums rūpi „inventorinimas“. Jei kiekviena epocha turi savo vertę, tai kas ir kaip nustato epochų ribas? Jei epochos lygiavertės, tai gal ir jas „sudarantys“ įvykiai lygiaverčiai? Leopoldą von Rankę ir ankstyvąjį istorizmą nuo šios lygiavos gelbėjo „idėjų doktrina“. Tiek, kiek istoristai idėją paima iš esamo laiko (L. von Rankei „dabarties impulsas“ yra siekis apsaugoti monarchijos idėją nuo „naujų liaudies suvereniteto principų“²⁷), tiek įgyjamas kriterijus pasverti įvykius pagal idėjos realizacijos ar emanacijos laipsnį.

XIX a. II pusėje istorizmas dėl pozityvizmo poveikio atsisakė idėjų doktrinos. Praradus įvykių hierarchizavimo kriterijus, nebeliko nieko kito, kaip rašyti smulkių temų monografijas, siekiant „išsemti“ visus šaltinius. Istorijos mokslas virsta „plytelių“ darymu piramidės statybai, nors

niekas nebežino ir nebesijaudina, koks tos piramidės projektas, ar apskritai jų plytelės šiai piramidei tiks.

Tokią istoriografiją kritikavo Henri Berras²⁸, pavadinęs ją įvykių ar naratyvine istoriografija, nuo jos atsiribojo ir „Annalų“ kūrėjas M. Blochas, pavadindamas ją „pozityvizmu“²⁹ (be abejonės, dėl pastarosios pozityvizmo interpretacijos kilo daug painiavos, nes sumetė „inventorintojus“ į krūvą su dėsnių ieškotojais – Zenonas Norkus, norėdamas tai išspręsti, bet kartu laikytis tradicijos, skiria „vidinį“ pozityvizmą ir išorinio pozityvizmo paveiktą, sociologizuojančią istoriografiją). „Annalai“ – istorizmo įveikos mokykla. Iš kokių pozicijų kritikuoja „inventorinimą“ Zenonas Ivinskis? Iš pirmo žvilgsnio – taip pat iš istorizmo įveikos pozicijų. Jis gana ryžtingai, neatsisakydamas istoriškosios objektyvumo idėjos³⁰ teigia istorijos aktualumo problemą: „Istorija turi būti labiau suaktualinta. Praeitį turi būti sujungta (išryškinta Z. I.) su dabartimi, ypač Lietuvos istorijoje tas gyvas ryšys tarp judviejų labai akivaizdžiai matomas“³¹. Nuo aktualumo idėjos pereita netgi prie istoriografijos socialinio, politinio ir kultūrinio sąlygotumo idėjos. Z. Ivinskis rašė: „Istorikas yra ne tik atitinkamos socialinės grupės narys, ateinąs į mokslą su tam tikrais prietarais, kurie ir geriausiom pastangom neleidžia būti absoliučiai objektyviam, bet jis yra taip pat savo laiko vaikas ir tam tikros pasaulėžiūros atstovas. Štai visi veiksniai, kurie sudaro tam tikras prielaidas, pastojančias kelią į absoliučią tiesą. Kintant, evoliucionuojant gyvenimo formoms, kinta dažnai ir pažiūros į praėjusius laikus. Dažnai toji istorija yra suaktualinama, sujungiama su gyvenamuoju momentu“³².

Tačiau juk istoriografijos aktualumo (kaip ir istorijos perrašinėjimo) teigimas automatiškai nerodo istorizmo įveikos. Svarbu, kokia problema tokiu būdu „gaunama“. Zenonas Ivinskis „gavo“ visų pirma Lietuvos valstybingumo idėjos sklaidos problemą. Spręsdamas ją, V. Ivinskis labai daug rašė apie Mindaugą ir jo karūnaciją, lemtingus mūšius: Saulę, Durbę, Žalgirį, – Krėvos sutartį ir Lietuvos krikštą, Vytautą ir Jogailą, Liublino uniją ir netgi 1918 m. vasario 16 d. Buvo suformuluota istoriškosios įvykių istorijos koncepcija (Lietuvos istoriografijoje žinoma A. L. Schläzerio ir J. Lelewelio), tačiau ši įvykių lemtingumą pasveriant XX a. I pusės „lietuviško“ vertinimo aspektų. Taigi Z. Ivinskio lemtingų įvykių koncepcijos ištakų reikia ieškoti ankstyvajame istorizme. Bet netgi tokia metodologija nepraranda aktualumo ir šiandien – turime tekstų, registruojančių smulkiausius įvykius. O suskaičiuokime straipsnius, skirtus, pavyzdžiui, Oršos, Ulos ar Salaspilio mūšiams, 1655 m. rusų invazijai, 1700 m. Valkininkų kautynėms, 1717 m. „Nebylijam seimui“, 1791 m. Gegužės 3-iosios Konstitucijai?

3.3. Nuo „žirklių ir klijų“ metodo prie probleminio istorizmo

Istorijos mokslas, kaip minėjome, XIX a. II pusėje dėl pozityvizmo įtakos pamažu pradėjo atsisakinėti spekuliatyvumo. Tada ir išryškėjo istorizmo metodologijos ribotumai. Istorikas, praradęs „idėjų doktriną“, liko vienas priešais milžinišką „faktų“ arba duomenų jūrą, į kurią istorikas išplaukia be kompasu (žodis, vartotas L. Febvre³³ šiai situacijai apibūdinti). Plaukiama neaišku kur, ne vienas taip ir plaukia nieko nerasdamas, kitas – netyčia atranda salelę, kurią detalčiai, o jeigu turima talento, ir gražiai aprašo.

Šioje vietoje reiktų prisiminti dar vieną istorizmo raidos posūkį. Vienas žymiausių XX a. istorijos metodologų R. G. Collingwoodas visus „aprašymus“ yra pavadinęs „žirklių ir klijų“ metodu³⁴. Kol istorikas užsiiminėja tik šiuo metodu, tol jis ne mokslininkas, o tik šaltinių kompiliatorius. Šaltiniai dėliojami kaip pasjansas³⁵, filologinės ir vidinės kritikos būdu nustatoma, kuris šaltinis ar jo fragmentas nemeluoja, „iškerpamos“ nemeluojančios dalys ir sukljuojamos. Įsivaizduokime istoriką, kuris paima Dugošo kronikos gabalą, kur gražiai šnekama apie Vytautą Žalgirio mūšyje, po to nukerpamas Kronikos gabalas, kuriame šnekama, kad lietuviai pabėgo ir priduriamas Posilgės kronikos fragmentėlis, kad lietuviai paskutinėje mūšio fazėje buvo mūšio lauke. Tai ir yra „žirklys ir klijai“ – kirpimo ir kljavimo kriterijus atsiranda atskiros istoriko, šiuo atveju lietuvių, galvoje. Lenkas kirptų ir kljuotų kitaip. Istorijos mokslas, anot R. G. Collingwoodo, atsiranda tada, kada istorikas pradeda diktuoti klausimus šaltiniams, į kuriuos jie tiesiogiai neatsako. Tada net jei nustatoma, kad šaltinis meluoja, jis neatmetamas, o aiškinamasi, kodėl meluoja, jeigu šaltiniai tyli – aiškinamasi, kodėl tyli. Melas ir tyla gali tapti didesniu argumentu tezei negu tiesioginė tekstinė informacija (B. G. Collingwoodas siūlo netgi keisti sąvoką „šaltinis“ į „pagrindai“). Istorijos mokslo pradžia R. G. Collingwoodas laikė XIX a. pabaigą ir siejo tai, regis, su vokiečiu istoriku Teodoru Mommsenu³⁶, sugebėjusiu „prakalbinti“ Romos laikų antkapių įrašus ir iš jų nustatyti, iš kokių provincijų buvo formuojami legionai. R. G. Collingwoodo veikalas pasirodė 1946 m., jau po jo mirties. Taigi jis netgi XX a. viduryje teigė, kad nėra matęs istorinio veikalo, kuris būtų absoliučiai išsivadavęs iš „žirklių ir klijų“ metodo, ir prašė visų istorikų padėti ranką ant širdies ir prisipažinti, ar jie nėra būtent taip tyrę. Mūsų žodžiais tariant, ar nėra aprašinėję ir „nušvietinėję“ temą, o ne sprendę problemą, į kurią reikia atsakyti greičiausiu loginės argumentacijos būdu.

R. G. Collingwoodas priskirtinas istorizmo tradicijai, nes jam istorija – įvykiai ir veiksmai³⁷. Tačiau toks istorizmas turbūt niekada ne-

nustos aktualumo, ypač analizuojant lemtingus politinius veiksmus. Todėl manytume, jog tikslinga įvesti į teorinę apyvartą dar vieną distinkciją: tarp primityviojo istorizmo su „žirklių ir klijų“ metodu, egzistuojančio visuose istorizmo raidos tarpsniuose (R. G. Collingwoodas „žirklėmis ir klijais“ laikė ir Rankės veikalus) iki pat šių dienų, ir probleminio istorizmo, kuriam būdingas aktyvus istoriko santykis su šaltiniais.

Šiuo požiūriu Z. Ivinskio kūryba reikalauja kruopščios analizės. Iš pirmo žvilgsnio „žirklių ir klijų“ metodo Z. Ivinskis laikosi daug kur. Tačiau jis vienas iš nedaugelio mūsų istorikų, kuris savo kūryboje formuluodavo istoriografijoje neišspręstus klausimus³⁸. Savo „Lietuvos istorijoje“ jis taip pat suformulavo „šešias galutinai neištirtas Mindaugo laikų problemas“³⁹. Iš karto gali kilti klausimas – kodėl šešios, o ne šešiasdešimt šešios problemos? O kurios problemos tada išspręstos? Aišku, kad šiuo atveju klausimai gaunami iš istoriografinės konjunktyūros, o ne savarankiškai – jeigu nebūtų istorikų nuomonių skirtumų, problemos nesuformuluotų. Taigi, jei problema nurodoma, ji neišsprendžiama, jei nenurodoma – neaišku, koku būdu išspręsta ir ar galimos griežtos išvados. Vadinasi, probleminiam istorizmui tokias problemas galima priskirti tik su išlygomis.

Čia padarykime posūkį į vieną Zenono Ivinskio teorinį konstruklą, kuris iš pirmo žvilgsnio neturi ryšio su probleminio istorizmo klausimu. Zenonas Ivinskis daug kur mini „genetinės istorijos“ sąvoką. Vienur ji priešpriešinama Vilniaus istorikų mokyklai: „(...) negalima pasakyti, kad tos istorijos atstovai būtų buvę jau pasiekę genetinės istorijos, tikrąją mokslo prasmę, laipsnį“⁴⁰ kitur („Lietuvos istorijos“ pratarmėje) – tik pragmatinei istoriografijai: „Pragmatiškai didaktiškos istorijos rašymo būdas turi trauktis ir labiau leisti reikštis genetiniam metodui, kuris pirmoje vietoje stato visuomeninės reikšmės turinčių įvykių psichofizinį priežastingumą“⁴¹. Aišku, tai ta pati lemtingų įvykių koncepcija, nukreipta prieš „inventorinimą“. Bet juk Zenonas Ivinskis vienas primųjų lietuvių istoriografijoje perėjo nuo politinių įvykių istorijos prie ūkio ir socialinės (siaurąja ir senąja prasme) istorijos. Tai gal „genetinė istorija“ apibūdinėtų šį poslinkį? Gal jau turime reikalą nebe su įvykių, o su procesų istorija? Pastarasis atsakymas būtų skubotas ir, atrodo, neteisingas. Procesų ir struktūrų istorija, kaip minėta, laikoma istorizmo įveikos požymiu (žr. 18 išn.), o istorizmas turi taip pat savo ūkio ir teisės istorijas. Tačiau pastaruoju atveju naudojamos ne sociologinėmis sąvokomis, o aprašomos teisinės, valstybinės, ūkinės ir kitos institucijos. Atsisakymo nuo „žirklių ir klijų“ metodo minėtas poslinkis automatiškai nerodo.

Zenonas Ivinskis savo daktarinėje disertacijoje⁴² aprašo valstiečių luomo istoriją. Nors tokia institucija apčiuopiama žymiai sunkiau nei bajorų, vis dėlto reikia pripažinti, kad čia kalbama apie istoristinę ūkio ir teisės istoriją. V. Pašuta yra teigęs, kad ši Z. Ivinskio istorija – gana statiška⁴³. Panašią nuomonę Vilniaus universiteto magistriniame seminare yra pareiškęs E. Gudavičius, priešpriešinę šiuo požiūriu Zenono Ivinskio darbui H. Lowmianskio veikalą apie Lietuvos visuomenės genezę ir J. Jurginio „Baudžiosios įsigalėjimą Lietuvoje“. Bet būtent tirdamas ūkio istoriją, Zenonas Ivinskis yra pateikęs ir platesnę „genetinės istorijos“ sampratą – savo daktarinės disertacijos lietuviškoje santraukoje rašė: „Išrenkant po įvairias kronikas išmėtytas reikalingas žinutes, papildant jas negausiais didžiųjų kunigaikščių dovanojimų bei įvairių privilegijų aktais ir darant genetinio (pabraukta Z. I.) pobūdžio išvadas iš vėlesnių santykių apie ankstyvesnius laikus, galima siek tiek pragiedrinti tamsų socialinių bei ekonominių 14–15-ojo šimtmečių santykių vaizdą ir bandyti nušviesti valstiečių luomo atsiradimą bei išsivystymą“⁴⁴. Iš šio teiginio aišku, kad Zenonas Ivinskis turi galvoje retropsektyvinį metodą. O jį, regis, jau galėtume priskirti probleminei istorizmui, tik pritaikytam nebe įvykių, o istoristinei ūkio istorijai. „Valstiečių luomo istorijoje“ tokia metodologija gal dar nėra akivaizdi – išvados negriežtos, „nušviečiančios“ („privati ūkininkų žemės nuosavybė bus tikrai buvusi“, „valstiečio teisė į žemę vis siaurėjo“ etc.⁴⁵), o ir pati tema – žemės nuosavybė – sunkiai įveikiama istorizmui, nes yra gana abstrakti ir reikalaujanti teorinio modelio. Probleminis istorizmas daug ryškiau pradeda reikštis Zenono Ivinskio habilitaciniame darbe⁴⁶. Jame tiksliai išsiaiškinama, kuo Lietuva prekiavo XV a. I pusėje, kada prasidėjo prekyba javais etc. Šių dalykų nustatymas davė naują konceptualią išvalgą – Lietuvos ūkio transformacijos, t. y. perėjimo prie gamybos, sampratą. Ar to jau negalima laikyti procesų istorija, gal kelias prie jos yra ir per probleminį istorizmą, o ne tik taikant pozityvistinę sociologijos teoriją? Bet kuriuo atveju aišku, kad Zenonas Ivinskis buvo priartėjęs prie solidžiausių istorizmo principų, o šie principai mūsų ir dabar menkai taikomi, – nes kiek galėsime išvardyti darbų, kur suformuluotas tikslus klausimas ir pateiktas griežtas atsakymas? Ar dar daug tokių tekstų kaip M. Jučo „Žalgirio mūšis“, E. Gudavičiaus straipsniai („Kas žuvo mūšyje prie Bajerburgo?“ ir kiti), E. Rimšos straipsnis apie Vaclovo Agripas kilmę, A. Tylos pateikta LDK išdo judėjimo dinamika karų su švedais metu? Gal neverta iš akies matuoti – reikia analizės. Verta tik kartu su R. G. Collingwoodu visų istorikų paprašyti, „padėjus ant širdies ranką“, patiems paanalizuoti savo darbus. Atrodo, kad kiekybinio požiūriu tebeturime „nušviečiančiąją“ historiogra-

fiją, vyrauja ne problemas sprendžiantys, o atskiromis temomis „besidomintys“ istorikai.

4. Istorizmo įveikos bandymai

4.1. Istorinių bendrybių, dėsnių ir teorijų paieškos

Zenonui Ivinskiui rūpėjo Lietuvos istorijos sintezė. Kaip ją sukurti? „Žirklėmis ir klijais“ galima sukurti tik siaurų temų monografijas, nes norima išsemti „visus šaltinius“. Probleminis istorizmas savo metodologijos privalumus įrodė atsakydamas taip pat tik į siaurus klausimus. Taigi istorizmas visais pavidalais įgijo „monografizmo“ pavidalą. Zenono Ivinskio tai nepatenkino. Jo manymu, „suimti krūvon ir charakterizuoti mūsų istorijos darbus, kada mes kiekvienas betirdami tai šį, tai tą palaidai, nesistemingai, atsitiktinai, neturime dar bendros ar nusistatytos pažiūros į praeitį, yra neįmanoma“⁴⁷. Istoriografijos būklė jam primena „prie didelės krūvos besikapstantį žmogelį, kuris nemato, kas yra anoje jos pusėje“⁴⁸. Šis „žmogelis“, anot Zenono Ivinskio, klaidingai mano, „kad tik prirašius daug monografijų, lyg kokių plytelių statiniui, būtų galima statyti Lietuvos istorijos rūmas“⁴⁹. Jau minėjome, kad „inventorinimą“ Zenonas Ivinskis siekė įveikti lemtingų Lietuvos valstybingumo idėjai įvykių koncepcija. Taip buvo Adolfo Šapokos redaguota Lietuvos istorija – tipiška istoristinė įvykių (visų pirma politinių) istorija. Tad kodėl Zenonas Ivinskis teigia, kad „(...) nematyti, ko mes siekiame Lietuvos istorijoje, nes niekas nėra aptaręs, kokia turėtų būti Lietuvos istorijos prasmė, ne nusakęs, kokia mūsų istorijos programa“⁵⁰. Kodėl tarsteli, kad, „net bevartant ir daugiau parašiusių mūsų istorikų veikalus, nematyti kokios ypatingos koncepcijos“⁵¹? A. Šapokos šūkį „Ieškokime lietuvių Lietuvos istorijoje“ (kurį galėtume laikyti „tautinės“ istorijos koncepcijos manifestu) Zenonas Ivinskis laiko ribotu ir net galima būtų numanyti, kad nepakanamai mokslišku, o siekiančiu pragmatinių tikslų – „auklėti tautą...“ (A. Šapoka ir pats buvo prisipažinęs, kad reikia sukurti istoriją „masėms“). Bet juk ir Zenono Ivinskio lemtingų įvykių koncepcija tiek, kiek ji yra istoristinė, reikštų, kad tie įvykiai yra lemtingi mums (o mums tuo metu, pavyzdžiui, rūpi ta pati valstybingumo idėja). Ne veltui būtent „objektyviajame“ istorizme vyko didžiausios muštynės tarp atskirų istoriografijų dėl jų Tėvynių garbės⁵². Zenonui Ivinskiui to nepakako – jam rūpėjo Lietuvos istorijos prasmė, jam reikėjo suprasti istoriją, kad ji teiktų galimybes pažinti dabartį arba, kitaip tarus, išsiaiškinti, kas nulemia lemtingus įvykius. O siekiant to tikslo, reikia pradėti ieškoti po istorinių įvykių luobu gilesnių faktorių.

Pirmas žingsnis šia linkme – buvo pradėta formuluoti geopolitinių faktorių, kaip svarbiausios Lietuvos istorijos determinantės, koncepcija. Šie faktoriai, anot Z. Ivinskio, istorijos eigoje nesikeičia: kaip viduramžiais, taip ir XX a. Lietuva yra veikiamą trijų veiksmų – Rusijos, Lenkijos ir Vokietijos. Jis rašo: „Šiandien veikia tos pačios istorinės jėgos kaip viduramžy, jog mūsų tautos gilios praeities ir dabarties pagrindiniai klausimai nedaug kuo skiriasi. Nes istorijoje keičiasi tik žmonių kartos. Joje veikiančios jėgos dažnai lieka nepakitėjusios, permanentiškos“⁵³. Šias jėgas Z. Ivinskis netgi pavadina dėsniu: „Istorijoje nesama matematiško dėsningumo, bet esama didelio panašumo, kuris taip pat ir jai nustato dėsnius. Kaip dažnai istorija pasikartoja šimtmečių bėgyje! Kaip dažnai tie patys jos veikėjai pasirodo jos šviesoje! Tiesa, matuojant jų permanentiškumą nereikia užmiršti, kad laikas keičia formas, duoda naujus atspalvius“⁵⁴. Šie niuansai atsispindėjo naujoje Lietuvos istorijos periodizacijoje pagal geopolitines epochas: XIII–XV a. Lietuva kaunasi dėl egzistencijos su vokiečiais, o nuo 1492 m. pamažu prasideda Rusijos dominavimo epocha, pasibaigusią XVIII a. pabaigoje aneksija. Anot Z. Ivinskio, Rusijos faktorius tebeveikia ir XX a. Netgi 1922 m. reformai įtakos turėjo „gresiantis bolševizacijos pavojus“⁵⁵. Taigi Z. Ivinskio periodizacija lietuvių esmingiausią Lietuvos istorijos faktorių: daug kas Lietuvos istorijoje priklausė ne nuo vidinės raidos, bet nuo išorinių poveikių.

Taip buvo žengtas pirmasis žingsnis istorinių bendrybių paieškų, taigi ir istorizmo įveikos linkme. Aišku, tai dar labai nedidelis žingsnis – ryšys su istorine politinių įvykių istorija dar labai akivaizdus. O svarbiausia – geopolitinių lūžių ir faktorių įvardijimas nieko nesako apie visuomenės būklę ir permainas. Šios koncepcijos ribotumą jautė ir pats Z. Ivinskis, kalbėdamas, kad ji mažai duoda „tautos istorijai“ pažinti⁵⁶. Nors jis savo „Lietuvos istorijoje“ liko prie geopolitinės ar net „valstybinės“ periodizacijos šalininku, tačiau pateikė ir kitą galimybę – periodizuoti pagal „valstiečio santykį su žeme“⁵⁷. Turint galvoje, kad Lietuva buvo agrarinis kraštas ir per visą istoriją valstietija sudarė gausiausią visuomenės dalį, galėtume teigti, kad tai buvo pirmoji Lietuvos visuomenės raidos schema, sureikšminusi Kazimiero privilegijos, Valakų reformos ir baudžiavos panaikinimo momentus.

Sociologinių teorijų, kuriomis remtasi, Zenonas Ivinskis neaptaria. Atrodo, kad jis tebesivadovauja pozityvistine indukcija. 1935 m. jis rašė: „Kad būtų galima išvesti bendrus dėsnius, reikia pirmiau, pažinus faktus, sumegzti juos priežastingumo ryšiu“⁵⁸. Tiek, kiek tokių dėsnių ieškojimą (pvz., K. Lamprechtas) galima pavadinti istorijos sociologizacija, tiek tai istorizmo įveika. Tačiau ne tik „Annalų“ mokyklos kūrėjai labai kreivai

žiūrėjo į dėsnių ieškotojus, iš jų šaipėsi netgi R. G. Collingwoodas, teigdamas, kad taip į naujas („dėsnių“) lentynas perdėliojama „žirklių ir klijų“ būdu gautos išvados. Žinojimas nepasipildo. Vis dėlto net nesant konkrečių tyrimų, Zenono Ivinskio nuosavybės struktūrų pabrėžimas buvo didelis žingsnis naujų žinių įgijimo linkme, savo euristinės vertės nepraradęs ir šiandien. Pats Z. Ivinskis teisingai minėtą sociologinę periodizaciją laikė daline ir vienpusiška. Tačiau būtent ji buvo nukopijuota sovietinės istoriografijos, nelabai ką nors esminga ir priduriant. Taigi pirmasis sociologinis Lietuvos istorijos modelis buvo sukurtas.

Istorizmo įveikos vienas iš pagrindinių bruožų – teorijos explicit akcentavimas. Atrodo, kad Zenonas Ivinskis žengė žingsnį ir šia linkme. Jau išėivijoje 1949 m. jis išspausdino „Aiduose“ du straipsnius⁵⁹, kuriuose netradiciškai pradėjo svarstyti kultūros istorijos problemas. Pirmiausia jis apžvelgė spekuliatyvias S. Šalkauskio („lietuvių kultūra – rytietiškų ir vakarietiškų pradų sintezė“), A. Maceinos („lietuvių kultūra – nomadinio ir matriarchatinio pradų sintezė“) bei kitų teorijas, o po to, jas pakoregavęs, pateikė senosios Lietuvos kultūros istorijos periodizaciją: „lietuvių kultūros pradmens“ (neatsisakydamas A. Maceinos sintezės teorijos), „sinkretizmas“ (turima galvoje XV–XVI a.) ir „Baroko bei dvaro kultūros išsiskleidimas“. Kultūros raidos aiškinimas, remiantis vyraujančia ideologija, buvo labai vykęs principas – vėlesni kultūros istorikai nieko geresnio nesukūrė, tik viską suvėlė įvairiomis Renesanso koncepcijomis. Bet ne tai šiuo atveju svarbu. Zenonas Ivinskis buvo jau visai priartėjęs prie nuoseklių teorinių modelių konstravimo bei jų verifikavimo. O juk vieno iš istorizmo įveikos autoritetų – Reinchardo Kosselecko straipsnis vadinasi „Apie teorijų būtinybę istorijos mokslui“⁶⁰.

Vis dėlto kurdamas Lietuvos istorijos „rūmą“, Z. Ivinskis grįžo prie istoristinės įvykių istorijos schemos. Tai nebuvo atsitiktinis dalykas. Z. Ivinskis niekaip kitaip ir negalėjo įsivaizduoti savo „Lietuvos istorijos“ kaip „sintezės“. Nors ir buvo kalbėjęs, kad neverta laukti Lietuvos istorijai parašyti būtinų monografių – „plytelių“, tačiau savo „Lietuvos istorijos“ pratarinėje jis rašė: „Tad ir šį kartą, statant „Lietuvos istorijos“ rūmą, reikėjo uoliai naudotis kitų jau pagamintomis „plytomis“⁶¹. Bet juk tai ir yra R. G. Collingwoodo kritikuotas „žirklių ir klijų“ metodas! Juk kiekvienas istorikas turi spręsti savo suformuluotą problemą. Vadinausi, šaltiniams jis turi kelti savo klausimus, ir jokios „plytelės“ (nebent probleminio istorizmo metodologija gautos išvados) čia nepadės. Apskritai „sintezės“ sąvoka suponuoja mintį, kad kalbama tik apie indukciją. O juk moksliško prieda šiaandien jau visuotinai laikomas hipotetinis-dedukcinis metodas. Vis dėlto sintezės sąvoką (aišku, integralios istorijos

prasmę) tebevartoja prancūzų „Annalų“ mokykla⁶². Tačiau atkreipkime dėmesį – atsisakyta ne tik globalinių, bet netgi šalies istorijos ar netgi epochos sintezių. Prieita prie siaurų (chronologiškai ir geografiškai) istorinių fragmentų, kur bandoma „susintezuoti“ įvairiausius istorinio proceso lygmenis nuo ūkio iki mentaliteto, dažniausiai vadinamosios kasdienybės istorijos pavidalu. Tačiau juk tas pats J. Kotcka šią kasdienybės istoriją yra pavadinęs „neoistorizmu“⁶³. Galėtume sakyti, kad tokia metodologinė sintezės kritika yra per ankstyva Lietuvos istoriografijai. Juk iki šiol neturime integralios procesų ir struktūrų istorijos, vienintelė ta linkme sukanti yra tik J. Ochmanskio „Lietuvos istorija“. Mūsų sintezės buvo „marksistinės-lenininės“, tiksliau, istoristinės su ekonomine periodizacija. Eklektikos būta daug, periodizacija nesvarstyta. Tačiau dar daugiau eklektikos atsirado bėgant nuo marksizmo. Atsiverskime naujausią „Lietuvos istoriją“ – Adomas Butrimas atranda Lietuvos istorijoje „ankstyvuosius viduramžius“ (pradžią V a.!), „viduramžius“, po to „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės epochą“ (1430–1569), o dar vėliau „bajorų viešpatavimo laikus“. Kultūrinės, arba civilizacijos, epochos (bent jau jos sunkiai surandamos Lietuvos istorijoje), valstybingumo ir politinės santvarkos epochos – viskas vienoje mišrainėje. Be to, visų tekstų komponavimas ir idėjos nerodo, kad autorius minėtas sąvokas laikytų „aptariamų laikotarpių kvintesencijomis“, jos tik „užkabinamos“ ant įvykių aprašymų. Knyga graži, su paveikslėliais, koncepcijos nėra. Akivaizdžiausias „žiurklių ir klijų“ (tik jau karpant nebe šaltinius, o istoriografiją) pavyzdys.

Taigi tiek, kiek istoriografijoje negalim atsisakyti indukcijos ir sintezės, Z. Ivinskio formuluotos Lietuvos istorijos programos poreikis tebėra aktualus. Dar svarbesnis tebėra sociologinių teorijų kūrimo ir taikymo klausimas. Kiek galima nurodyti nuoseklių veikalų šiuo pažiūriu? J. Jurginio, J. Kiaupienės, M. Jučo darbai apie feodaliųjų struktūrų raidą, E. Gudavičiaus studija apie miestų atsiradimą, K. Girniaus apie rezistenciją, V. Kavolio kultūros modernėjimo studijos. O daugiau!?

4.2. Universalios istorijos nuojautos

Istorizmas – smulkių dalykų tyrinėjimo metodologija, jau nuo XIX a. pr. atsiribojęs nuo istoriografijos. Atsargiai spekuliatyvinis pasaulio istorijos modelius vertina ir istorizmo įveikos mokyklos, jos pripažįsta tik empiriškai verifikuojamas ir falsifikuojamas teorijas. Ideali tampa vieno istoriko ar blogiausiu atveju – nedidelės tyrimų grupės empiriškai aprėpiama teorija. Bet ar viskas, tarkim, Arnoldo Toynbee'o spekuliatyvu, ar ne jo pasaulio istorijos, kaip civilizacijų istorijos, samprata ar bent jau

vaizdiniu remiasi visos atsargesnės mokyklos (tarkim, teorijos apie „nuclear arcas“ – branduolines civilizacijas, kuriose civilizaciniai procesai prasidėjo savarankiškai), jau nekalbant apie istorijos vadovėlius. O Fernano Braudelio, sugebėjusio suderinti konkrečią istoristinę analitiką su teorijų konstravimu (o tai, aišku, būdinga visoms istorizmo įveikos mokykloms), formulavusio globalinės istorijos programą ir sukūrusio ekonominių civilizacijų (monde-economie) koncepciją⁶⁴, patirtis? Ar ne jo suformuluotas pasaulinių ekonominių centrų „kilnojimasis“ sudaro modernųjų laikų istorijos vaizdinio vieną iš pagrindinių elementų? O Karlo Wittfogelio „hidraulinių visuomenių“ ir Rytų despotijų teorija, pritaikiusi „azijinio gamybos būdo“ teoriją (kurios atsisakė Karlas Marxas) Rytų visuomenių aiškinimuisi ir komunizmo fundamentaliai kritikai⁶⁵. Spekuliatyvumo ten esama (despotiškumo idėjos nešiojimas), bet ar naudota ši teorija Rytų ir Vakarų visuomenių tipologijos paieškoms? Matyt, universalias teorijas reikia vertinti lygiai taip pat, kaip bet kokias teorijas *explicit*. Argumentas tokiam teiginiui gali būti vieno iš „Naujosios vokiečių istorijos mokyklos“ (šiaip labai atsargios spekuliacijų atžvilgiu) autoritetų Ernsto Schulino koncepcija⁶⁶, akcentuojanti universalios istorijos, kaip metodo, svarbą istorijai pažinti (nors, tiesa, teoriškai lieka neaiški riba tarp šio metodo ir spekuliatyvumo).

Koks bebūtų požiūris į globalines teorijas, aišku, kad, norint sukurti vienos šalies istoriją, įveikiant „žirklių ir klijų“ metodą, reikalingas teiginis modelis, kuris užgriebtų plačiau už istorinį reiškinių, kurį, tarkim, pavadintume „Lietuva“. Paprastai tai galėtume pavadinti komparatyvistika, bet istorizme tai virsta tik analogijų ieškojimu (kurį R. G. Collingwoodas taip pat turbūt pavadintų „žirkėmis ir klijais“). Zenonas Ivinskis, atrodo, peržengė elementarią komparatyvistiką. Kritikuodamas „inventorinimą“ ir „monografizmą“, jis teigė, kad „Lietuvos istorija“ išeina lyg kokia sala visuotinės istorijos jūroje⁶⁷. Kol Lietuvos istorija – „sala“, tol ji negali būti pakankamai suprantama: „Norint geriau susekti Lietuvos vaidmenį, norint jį įstatyti į tinkamus rėmus ir jam rasti vietą Europos istorijos visumoje, reikia žiūrėti europinio masto faktų, įvykių, kurie yra turėję platesnei aplinkumai reikšmės ir kurie išeina iš siaurų teritorinių-lokalinių rėmų“⁶⁸. Iki Zenono Ivinskio egzistavo tik J. Jaroszewicziaus Lietuvos civilizacijos istorija (paremta europėjimo, kaip civilizacijos pažangos, principu), ir S. Šalkauskio (duomenis paėmusio iš to paties J. Jaroszewicziaus) spekuliatyvus Lietuvos „ant Rytų ir Vakarų ribos“ modelis. Zenonas Ivinskis daug kur rėmėsi S. Šalkauskiu, tačiau dažnai tik pačiomis sąvokomis, kurioms suteikė kitą geopolitinį turinį. Antra vertus, kitur Zenonas Ivinskis formulavo eurocentristinę istorijos viziją. Ypač tai ma-

tyt jo formuluotame „traukos iš Vakarų į Rytus dėsnyje“: Karolis Didysis, kovodamas su pagonimis, peržengė Elbę, prancūzai vis stengėsi pasiekti Reiną, vokiečiai pradėjo „Drang nach Osten“, Vokiečių ordinas veržėsi į Lietuvą, lietuviai ekapansionavo į Rytų slavų žemes, Maskva – į Sibirą⁶⁹. Iš dėsnių ieškojimo, kaip minėta, tyčiojosi R. J. Collingwoodas, kritikavo netgi istorizmo įveikos mokyklą („Annales“). Šios dienos terminais kalbant, Z. Ivinskis pastebi ne dėsnius, o civilizacijų ar civilizacijų regionų santykius, o tai jau teorinis judesys, kuris leidžia prieiti prie visuomenių tipologijos. Ankstyvojoje kūryboje Z. Ivinskis rašė: „Aptiksimė Kunigaikštystėje savotišką feodalizmą, bet nepanašų nei į vokiečių, nei į prancūzų feodaliinius santykius. Apie miestų ūkį negalime kalbėti ir vėliau. Kitos to viduramžio pabaigos apraiškos pasirodo tik praduose arba jau reiškiasi labai suvėluotai vienu ar dviem šimtmečiais, kaip apskritai visuose Rytuose“⁷⁰. Toks teiginys peršoka bet kokius istoristo matysenos pavidalus – tai ir leido Z. Ivinskiui suformuluoti Lietuvos istorijos tipologijas. Apie tai esame rašę, nenorėtume sustoti plačiau. Aišku viena – jaunas Ivinskis buvo akivaizdžiai pabandęs įveikti istorizmą, bet tokios metodologijos nerealizavo.

Tačiau net ir Z. Ivinskį galima laikyti novatoriumi, nesusilaukusių rezonanso dar pusę šimtmečio. (Šiandien pas mus tik E. Gudavičius taiko universaliosios istorijos metodą). Dažno teorijos ignoravimo kontekste Zenono Ivinskio idėjos tiesiogiai panašios į istorizmo įveikos idėjas ir yra labai aktualios.

5. Moralas (vietoį pabaigos)

1931 m. „Naujosios Romuvos“ redakcijos programoje buvo tokie žodžiai: „...mes galvotrukčiais vejamės Vakarų Europą, norime pakilti į jos kultūros viršukalnių; igitį jos dinamiško veiklumo, kuris ją išskėlė aukščiau kitų kontinentų“⁷¹. Peržvelgdami Zenono Ivinskio istorinės minties judesius, galėtume teigti, kad istorikas padarė didžiulį šuolį, galvotrukčiais vydamasis Vakarų istoriografiją. Per 50 metų mūsų istoriografija kai kuriomis teorinėmis kryptimis padarė pažangą (ypač taikant sociologines teorijas ekonominiams-socialiniams santykiams tirti), tačiau kitomis sustingo – bėgant nuo sovietinės ideologijos realijų ir historiografinės konjunktūros (apie „TSKP istorijos“ idiotizmus neverta ir kalbėti) nueita į „kapstymąsi“ su „žirklėmis ir klėjais“ lietuviybės vardan arba dar blogiau, į anticivilizacinę baltofiliją. Šiandien kiekibiškai gausiausias „partijas“ ir sudaro baltofilai ir kritikai su „žirklėmis ir klėjais“. Vis dėlto nėra taip blogai – turime gana solidžią šaltinotyrą (S. Lazutka, I. Valikonytė, E. Gudavičius, P. Jasas, S. Pamerneckis, E. Rimša, Z. Kiaupa, A. Baliulis,

A. Tyla, V. Raudeliūnas etc.), archyvo tyrą (S. Jėgelevičius, V. Merkys, L. Mulevičius, Z. Butkus, A. Kasperavičius, G. Rudis), turime probleminio istorizmo (M. Jučas, L. Truska, B. Dundulis, J. Tumelis, R. Žepkaitė ir kt.), turime sėkmingų teorijos taikymo pavyzdžių (J. Jurginis, J. Kiaupienė, A. Kulakauskas, A. Šidlauskas, Č. Laurinavičius, E. Aleksandravičius), gal net kliometrijos bandymų (G. Vaskela, S. Pamerneckis), turime pagaliau solidžią civilizacinę Lietuvos istorijos koncepciją (E. Gudavičius). Taigi turime šansą Zenono Ivinskio idėjas perimti ne tiesiogiai, o imti pavyzdį, kaip vytis Europą. R. G. Collingwoodas pasakytų – seniausiomis knygomis domisi „žirklių ir klijų“ šalininkai, naujausiomis – istorikai. Istorinė atmintis Vakaruose per pastaruosius 50 metų nujudėjo toli – ieškokime ir mokykimės. Reikia visko, turime dar nedaug.

Nuorodos

¹ Ivinskis Z. Lietuvos istorija romantizmo metu ir dabar // Lietuvių Katalikų Mokslo Akademijos Suvažiavimo darbai. T. 3. K., 1940. P. 320–341.

² Pvz., analizuojant XIX a. I pusės Vilniaus istorikų mokyklos darbus. Šiuo klausimu Zenoną Ivinskį papildė ir koregavo A. Šidlauskas. Istorija Vilniaus universitete XIX a. pirmoje pusėje. V., 1986.

³ Jonynas I. Istorijos baruose. V., 1984. P. 99–189. I. Jonynas, aišku, privalėjo surasti „feodalinės“ ir „buržuazinės“ istoriografijos epochas, juk darbas rašytas 1954 m. (Žr. ten pat. P. 272), tačiau pagrindine cenzūra istoriografijos raidoje laikė kritikos („mokslinės istoriografijos“) atsiradimą.

⁴ Žr. Ivinskis Z. Lietuvos istorija naujų šaltinių ir pokarinių tyrinėjimų šviesoje // Lietuvių Katalikų Mokslo Akademijos Suvažiavimo darbai. T. 5. Roma, 1964. P. 523–600. Panašiai istoriografijos raidą Z. Ivinskis apžvelgia ir Lietuvos istorijoje (Žr. Ivinskis Z. Lietuvos istorija: Iki Vytauto Didžiojo mirties. V., 1991. P. 42–92), tik periodizacijai skirtame skyrelyje pateikdamas sovietinės istoriografijos schematizmo kritiką (ten pat. P. 32–35).

⁵ Bumlauskas A. Z. Ivinskis ir Lietuvos istoriografijos paradigmos // Kultūros barai. 1992. Nr. 3. P. 10–12; Bumlauskas A. Zenono Ivinskio vieta mūsų istoriografijoje // Naujoji Romuva. 1994. Nr. 1. P. 7–10. Apie Z. Ivinskį žr. dar: Krasauskas R. Istorikas Zenonas Ivinskis // Aidai. 1968. Nr. 7; Ochmanskis J. Zenono Ivinskio nuopelnai Lietuvos istorijos mokslui // Draugas. 1972. Nr. 201/34; Gudžiūnas V. Istoriko Zenono Ivinskio netekus // Draugas. 1972. Nr. 6/1; Bakonis E. Vilties tremtinys: Istoriko Zenono Ivinskio (1908–1971) atminimui // Mokslas ir gyvenimas. 1991. Nr. 7; Bakonis E. Politikuojančio istoriko antspaudas (Istorikui Zenonui Ivinskiui atminti) // Nepriklausoma Lietuva. 1991. Nr. 16(19).

⁶ Zenonas Ivinskis: Bibliografija / Parengė O. Juozapaitienė. Plungė, 1993.

⁷ Lietuvos istoriografijoje iki šiol vienintelė lieka Joachimo Lelewelio 1815 m. „Historyka“. Tai gana simboliškas faktas – mūsų istoriografijai iki šiol istorikos nereikėjo.

Istoriką (pirmą sykį lietuvių kalba!) baigia parašyti Zenonas Norkus. Dėkingi jam už leidimą pasinaudoti tektais ir konsultacijais.

⁸ Šiuo požiūriu labiausiai informatyvus jau minėtas (1 išn.) tekstas. Dar reikėtų paminėti: Lietuvos praeities ir dabarties kryžkelės // Naujoji Romuva. 1933. Nr. 117. P. 289.–291; Lietuvos istorijos problemos // Naujoji Romuva. 1935. Nr. 12–13 (220–221). P. 288–292; Aktualieji mūsų praeities klausimai ir jų įtaka dabarčiai // Kardas. 1939. Nr. 12. P. 316–325.

⁹ Kuhn T. S. The Structure of Scientific Revolutions. Chicago, London, 1970.

¹⁰ Rüsen J. Historische Vernunft. Grundzüge einer Historik. Bd. I: Die Grundlegung der Geschichtswissenschaft. Göttingen, 1983. S. 20–32.

¹¹ Plačiau tai aptaria Z. Norkus savo „Istorikos“ III skyriuje.

¹² Žr. Rüsen J. Theorien im Historismus // Theorien in der Geschichtswissenschaft / Hg. Rüsen J., Süßmuth H. Düsseldorf, 1980. S. 13.

¹³ J. Kockos pasisakymo referatas: 17° Congreso Internacional de Ciencias Historicas. 17^e Congres International des Sciences Historiques. 17th International Congress of Historical Sciences. Madrid, 1992. T. 2. P. 1054.

¹⁴ Rüsen J., Jäger W. Geschichte des Historismus. Frankfurt a. M., 1991.

¹⁵ Aišku, turimas galvoje ne tas „marksizmas“, kuris buvo mūsųose ir visoje SSSR atsikąs istorizmo metodologijos privalumų, nekritiškas ir dogmatiškas. Žr. pvz. L. Küchenbuch. „Finden ist nicht verboten“. Probleme einer marxistischen Geschichtstheorie am Beispiel der „vorkapitalistischen Produktionsweisen“ // Theorien in der Geschichtswissenschaft“. S. 99–117.

¹⁶ Süßmuth H. Historische Sozialwissenschaft und historische Anthropologie: Zur jungren geschichtstheoretischen und methodischen Diskussion in der Bundesrepublik // Theorien in der Geschichtswissenschaft. S. 138. Kad tai paradigminis posūkis pripažįsta ir patys jo autoriai: J. Kocka. Sozialgeschichte. S. 67; J. Rüsen. Für eine erneuerte Historik. S. 45–54.

¹⁷ Žr. pvz. Iggers G. G. Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert: Ein kritischer Überblick im internationalen Zusammenhang. Göttingen, 1993. S. 54–63.

¹⁸ 17° Congreso Internacional de Ciencias Historicas. 17th Congres International des Sciences Historiques. 17th International Congress Historical Sciences. Madrid, 1992. T. 2. P. 1054.

¹⁹ Ivinskis Z. Lietuvos istorijos problemos // Naujoji Romuva. 1935. Nr. 12–13 (220–221). P. 291.

²⁰ Ivinskis Z. Aktualieji Lietuvos istorijos klausimai // Į laisvę. 1967. Nr. 41. P. 22–23.

²¹ Apie Č. Gedgaudo koncepciją žr. E. Gudavičiaus požiūrį – Gedimino mirtis: Po-lemika nebaigta / A. Bumblauskas kalbina E. Gudavičių // Naujasis Židinys. 1992. Nr. 1. P. 48.

²² Kasparas K. Mūsų praeities beiėškant // Santaka: „Kauno dienos“ kultūrinis ir meno priedas. 1935. Sausio 7 d. Nr. 13.

²³ Ivinskis Z. Lietuvos istorija romantizmo metu ir dabar. P. 320.

²⁴ Cit. pagal. Lozek G. Der Epochenbegriff bei Ranke // Leopold von Ranke und moderne Geschichtswissenschaft. Stuttgart, 1988. S. 176.

²⁵ Žr. ten pat.

²⁶ Anzenbacher A. Filosofijos įvadas. V., 1992. P. 222. Knygos vertėjai ir redaktoriai atlikę puikų darbą, nurodo, kad „ryžtasi kur ne kur autoriaus tekstą pakeisti ir papildyti“ (Ten pat. P. 5). Apmaudoka, kad nenurodyta kur. Todėl nesame garantuoti, kad mūsų pateikiama citata yra A. Anzenbacher.

²⁷ Žr. Lorek K. Op cit. P. 184.

²⁸ Berr H. La synthese en histoire Essai critique et theorique. Paris, 1911.

²⁹ Blok M. Appologija istorii ili remeslo istorika. Moskva, 1989. S. 87–88.

³⁰ Ivinskis Z. Lietuvos istorijos problemos. P. 291.

³¹ Ivinskis Z. Lietuvos praeities ir dabarties kryžkelis // Naujoji Romuva. 1933. Nr. 117. P. 291. Plg. dar: Ivinskis Z. Lietuvos istorijos problemos // Naujoji Romuva. 1935. Nr. 12–13 (220–221). P. 292; Ivinskis Z. Aktualieji mūsų praeities klausimai ir jų įtaka dabarčiai // Kardas. 1939. Nr. 12. P. 316–325.

³² Ivinskis Z. Lietuvos istorija romantizmo metu ir dabar. P. 321.

³³ Fevr L. Boi za istoriju. Moskva, 1991. S. 69.

³⁴ Kollingvud R. Dž. Ideja istorii. Avtobiografija. Moskva, 1980. S. 12–14, 122–128, 237–268.

³⁵ Ten pat. P. 12.

³⁶ Ten pat. P. 127.

³⁷ Ten pat. P. 13. G. G. Iggersas Collingwoodą priskiria hermeneutikos tradicijai. Žr.: Iggers G. G. Op. cit. P. 99.

³⁸ Žr. pvz.: Ivinskis Z. Lietuvos istorijos problemos. P. 292.

³⁹ Ivinskis Z. Lietuvos istorija iki Vytauto Didžiojo mirties. P. 152–157.

⁴⁰ Ivinskis Z. Lietuvos istorija romantizmo metu ir dabar. P. 324.

⁴¹ Ivinskis Z. Lietuvos istorija iki Vytauto Didžiojo mirties. P. 2.

⁴² Ivinskis Z. Geschichte des Bauernstandes in Litauen: Von den ältesten Zeiten bis zum Anfang des 16 Jahrhunderts. Berlin, 1933.

⁴³ Žr. Pašuto V. T. Obrazovanije Litovskogo gosudarstva. Moskva, 1959. S. 218–220.

⁴⁴ Ivinskis Z. Lietuvos valstiečių luomo susiformavimas ir raida: Įnašai valstiečių luomo 14-tojo ir 15-tojo šimtmečio socialiniams bei ekonominiams santykiams pažinti. K., 1933 (Atsp. iš: Atheneum. 1933. Nr. 1). P. 3.

⁴⁵ Žr. Ivinskis Z. Geschichte des Bauernstandes. P. 52–62.

⁴⁶ Ivinskis Z. Lietuvos prekyba su prūsais. T. 1: Iki XVI amžiaus pradžios. K., 1934.

- ⁴⁷ Ivinskis Z. Lietuvos istorija romantizmo metu ir dabar. P. 336.
- ⁴⁸ Ten pat. P. 341.
- ⁴⁹ Ten pat. P. 340.
- ⁵⁰ Ten pat. P. 337.
- ⁵¹ Ten pat. P. 336.
- ⁵² Žr. Topolski J. Metodologia historii. Waszawa, 1968. S. 76.
- ⁵³ Ivinskis Z. Lietuvos praeities ir dabarties kryžkelės. P. 289. Žr. dar: Ivinskis Z. Aktualieji mūsų praeities klausimai. P. 316–325.
- ⁵⁴ Ivinskis Z. Lietuvos praeities ir dabarties kryžkelės. P. 291.
- ⁵⁵ Ten pat. P. 289–290.
- ⁵⁶ Ivinskis Z. Lietuvos istorija iki Vytauto Didžiojo mirties. P. 34.
- ⁵⁷ Ten pat. P. 35–37.
- ⁵⁸ Ivinskis Z. Lietuvos istorijos problemos. P. 192.
- ⁵⁹ Ivinskis Z. Lietuvių kultūros problemos // Aidai. 1949. Nr. 22. P. 17–23; Ivinskis Z. Lietuvių kultūros tarpsniai // Ten pat. Nr. 23. P. 58–64.
- ⁶⁰ Koselleck R. Über die Theoriebedürftigkeit der Geschichtswissenschaft // Theorieprobleme der Geschichtswissenschaft / Hsg. von T. Schieder u. K. Gräubig. Darmstadt, 1977. S. 37–59.
- ⁶¹ Ivinskis Z. Lietuvos istorija iki Vytauto Didžiojo mirties. P. 3.
- ⁶² Žr. Gurevič A. J. Istoričeskij sintez i škola „Annalov“. Moskva, 1993.
- ⁶³ Žr. 17° Congreso Internacional de Ciencias Historicas. P. 1054.
- ⁶⁴ Žr. Braudel F. L'histoire des civilisations: la passe explique le present // Braudel F. Ecrits sur l'histoire. Paris, 1991. P. 225–314; Braudel F. The History of Civilisations: The Past Explains the Present // Braudel F. On history. Chicago, 1980. P. 177–218.
- ⁶⁵ Žr. Wittfogel K. A. Die Orientalische Despotie: Eine vergleichende Untersuchung totaler Macht. Köln–Berlin, 1963.
- ⁶⁶ Schulin E. Einleitung // Universalgeschichte / Hg. E. Schulin. Köln, 1974. Šiek tiek pakoreguotas tekstas: Schulin E. Universalgeschichtsschreibung im zwanzigsten Jahrhundert // Schulin E. Traditionskritik und Rekonstruktionsversuch: Studien zur Entwicklung von Geschichtswissenschaft und historischen Denken. Göttingen, 1979. S. 163–202.
- ⁶⁷ Ivinskis Z. Lietuvos istorija romantizmo metu ir dabar. P. 338.
- ⁶⁸ Ivinskis Z. Senosios Lietuvos vaidmuo Europos istorijoje // Židinys. 1936. T. 23. Nr. 5–6. P. 509.
- ⁶⁹ Ivinskis Z. Lietuvos istorijos problemos. P. 288.
- ⁷⁰ Ten pat. P. 290.
- ⁷¹ (Redakcijos žodis) // Naujoji Romuva. 1931. Nr. 1. P. 1.

THEORETICAL INNOVATIONS OF ZENONAS IVINSKIS

ALFREDAS BUMBLAUSKAS

Summary

The article deals with the theoretical attitudes and research methods of the most prominent interwar and exile Lithuanian historian Zenonas Ivinskis. It is an attempt to apply, for the first time, the methodology of John Rüsen, a German theoretician, i. e. to perceive an interaction of pragmatism, historicism, and *Überwindung des Historismus* (overcoming of historicism) for the analysis of Lithuanian historiography. The criticism of pragmatism and the substantiation of historicism are clear in his scientific heritage; he devoted special works to the theoretical problems and the analysis of the development of historiography. It is true that Zenonas Ivinskis did not discuss the character of the historicist methodology; one must reconstruct his attitudes from his specific historical studies. Two main conclusions can be drawn: 1) he did not accept the „inventory of events“ in historicism and noticed the absence of discussion on the programs of historical research as well as the predetermination of events based on the assumption of statehood as an arranged principle in historical synthesis. 2) Zenonas Ivinskis tried to refuse the narrative or „cut and paste“ method (concept of T. J. Collingwood). An attempt was made to introduce an active relation between the researcher and historical sources; this is called „problematic historicism“ in the article.

Nevertheless, Zenonas Ivinskis' scientific works do not fit into the framework of historicism, which was predominant in Germany (where he studied and defended his doctoral thesis). Universalities of the Lithuanian geopolitical history were offered in some of his works. Also, he presented a new chronological division of the history of Lithuania based on the peasants' relations with the land (which can be treated as an insight of structural history). Zenonas Ivinskis also started to shape a new understanding of Lithuanian cultural history which challenged the speculative theoretical patterns. His most significant theoretical innovation was to typologise, for the first time in Lithuanian historiography, the processes of Lithuanian history, confronting them with Western Europe. This can also be treated as a clear sign of the new paradigm – *Überwindung des Historismus* (overcoming of historicism).